

Vito Flaker

ROJSTVO TOTALNE USTANOVE IN RACIONALIZACIJA DOBRODELNOSTI V DOBI RAZUMA

UVOD

Totalna ustanova je bila in v marsičem še vedno je prevladujoči način obvladovanja obrobni družbenih skupin. Čeprav so bile v času prevlade totalne ustanove vedno znane tudi druge oblike skrbi, varstva, nadzorovanja in kaznovanja, je sila totalne ustanove prežemala vse ostale oblike, bodisi po eni strani kot disciplinska grožnja slehernemu posamezniku, bodisi kot izhod v sili ali končna rešitev mnogih družbenih problemov. V čas njenega rojstva se bomo vrnili z namenom, da bi raziskali nekatere vidike delovanja totalne ustanove, ki se zdijo v deinstitutionalizacijskih diskusijah zanemarjeni.

SREDNJEVEŠKE OBLIKE SKUPNEGA BIVANJA IN SODOBNA TOTALNA USTANOVA: PODOBNOSTI IN RAZLIKE

Če primerjamo konstrukcijo vsakdanjega življenja v sodobni totalni ustanovi (Goffman 1961) in srednjeveške oblike bivanja (Duby 1988), bomo našli veliko podobnosti in nekaj razlik. Dominantni obliki bivanja v tistem času — dvor¹ in samo-

stan² — delita večino značilnosti s sodobno totalno ustanovo:³ zaprtost, gregarno življenje, totalno zajetje vseh vidikov življenja, odsotnost intimnosti, hierarhično moč upravljanja z ljudmi, binarnost dveh razredov prebivalcev (gospodarjev in služabnikov), dialektiko med zunaj in znotraj (med divjino in zavetjem v dvorih in med profanim in svetim v samostanih), kodeks notranjega vedenja, ceremonije, delitev prostora, iniciacijsko procesiranje ljudi, odvisnost od avtoritete in skrbniški odnos do varovancev, zatiranje neodvisnih gospodinjestev, dvoumen status dela, na dvorih najdemo celo sekundarne prilagoditve in podtalno življenje, kakršne Goffman opisuje v sodobnih totalnih ustanovah. Sicer pa je samostan bolj kakor dvor podoben sodobni totalni ustanovi in je bil dejansko verjetno bolj neposredna inspiracija tvorcem institucionalnih sistemov moderne družbe. Pravila, ki obvladujejo ritem življenja in kaos skupine, ideologija, ki je v rabi kot interpretativni okvir slehernemu dogodku, ideologija dela, dejstvo, da je samostan prostor, v katerega se vstopi, ne pa rodi, v katerem poteka tako kariera kot preoblikovanje

¹ Dvor je bil prevladujoč način nastanitve v zgodnjih srednjeveških obdobjih (Duby 1988:12-13). V članku se beseda *dvor* ne nanaša na dvor(c)e visokega plemstva kasnejših obdobj srednjega veka temveč na vse oblike ograjenih bivališč, kjer so ljudje živeli kolektivno.

² V zgodnjem srednjem veku ni bilo veliko drugih oblik bivanja. Za nas sta gotovo zanimiva gobavišče in srednjeveški špital, ki sta tudi vplivala na nastanek sodobne totalne ustanove. Srednjeveška gobavišča so edini prostor srednjega, ki je po svoji funkciji odlagalistična ljudi, primerljiv s sodobnimi totalnimi ustanovami, medtem ko je špital opravljal funkcijo gostišča za tujce in potopotnike, ne da bi jih bilo treba vključiti v skupnost, kjer so gostovali.

³ Za podrobnejši opis in analizo značilnosti teh oblik glej: Flaker 1995:61-79.

identitete, tako rekoč spreobrnjenje, so značilnosti, ki so skupne samostanu in večini sodobnih totalnih ustanov.

Če se vprašamo, katerih značilnosti sodobnih ustanov dvor in samostan nimata, ali bolje, katere značilnosti je pridobila totalna ustanova v svojih zgodovinskih preobrazbah, bomo največjo razliko našli v stopnji vraščenosti v družbo. Razlika je v tem, kaj je totalni ustanovi in fevdalni totalni skupnosti – dvoru ali samostanu – zunanj in kaj notranje. Ko je pripadnik srednjeveške družbe zunaj dvora, je tudi zunaj družbe. Biti zunaj pomeni biti izpostavljen divjini, demoničnim silam, Sovražniku; bloditi zunaj varnega okrožja dvora brez spremstva pomeni biti blazen (Duby 1988: 510). Znotraj dvora je človek zavarovan, varuje ga je moč suverena. Biti doma pomeni biti v družbi, in narobe, biti v družbi pomeni biti doma. Nasprotno pa je vstop v katerokoli sodobno totalno ustanovo vsaj začasen izstop iz družbe, torej: ko si v totalni ustanovi, si zunaj družbe. In ko greš iz nje, greš nazaj v družbo. S to delitvijo moderna družba odpravi izobčenje, tavanje po konkretni nikogaršnji zemlji, hkrati pa vpelje *double-bind*: družba skrbi tako, da izloči.

»Zunaj« se kot vzvod ohranjanja reda pojavlja v obeh oblikah skupnega totalnega življenja – srednjeveški in sodobni. Vendar je izobčenje v avtarktični skupnosti srednjega veka grožnja, kazen, v sodobni totalni ustanovi pa nagrada, privilegij. V tem lahko vidimo, da so tudi vzvodi oblasti in zagotavljanja reda različni. Novo obliko discipliniranja vzpostavlja prav dvojnost znotraj-zunaj. Kazni in privilegiji so v sodobni ustanovi vedno povezani z zunanjim svetom, medtem ko so v srednjem veku povezani z notranjim.

Naprej, zunanji svet je v srednjem veku povezan z imaginarnim, mističnim. Četudi lahko rečemo, da dolgotrajnim prebivalcem sodobnih ustanov postane zunanji svet tudi skoraj nekaj pravljičnega, oddaljenega in nestvarnega, je pa po drugi strani hudo realen.

In če je srednjeveški svet zaprt (za grajske zidove), pa totalne ustanove v sodobni »odprti« družbi označujejo njen rob, njen zunaj. V tem vidimo, da totalne ustanove zapirajo sodobno družbo, in sicer na dva načina. Prvič tako, da ustvarijo zunanji rob, drugič pa tako, da zapirajo tiste, ki prekršijo njena pravila.

Naslednja razlika, ki jo vidimo, je v tem, da ustanove srednjega veka niso specialne ustanove. Z izjemo gobavišča in deloma samostana so splošna oblika življenja. Vanje niso razvrščene posebne skupine prebivalstva, ki bi jih družila ta ali ona osebna značilnost (starost, bolezen, delinkventnost itn.). Skupaj so zato, ker pripadajo skupni rodbini.

Tako tudi ne moremo govoriti o negativnih karierah. V dvoru kot tudi v samostanu smo opazovali različne oblike napredovanja, vendar pa bi težko rekli, da so v srednjem veku obstajali posebni vzorci, tirnice nazadovanja. Človek je lahko zastal, tudi statusno nazadoval, toda to ni bila negativna kariera, kot jih poznamo pri varovancih totalnih ustanov. Še zlasti to velja, če pogledamo iniciacije, saj je pripadnik neke totalne skupnosti vedno meril svoj status glede na določeno skupnost, ki pa ni bila posebna.

In nazadnje še to: čeprav je navznoter oblast enih in drugih tvorb v marsičem podobna, je navzven razlika v tem, da je oblast plemiča podeljena in zasebna v svoji naravi, medtem ko je oblast upravnika totalne ustanove javni mandat.

Končamo lahko, da je bistvena razlika med totalnimi oblikami življenja v srednjem veku, ki smo jim rekli totalne skupnosti, in sodobnimi totalnimi ustanovami ta, da so prve dejansko sestavni del takratne družbe, da povezane v hierarhične mreže sestavljajo tisto, čemur rečemo fevdalna družba. Totalna ustanova pa je posebna tvorba, obstaja znotraj sodobne družbe in ima od nje mandat, ali pa zanjo opravlja produktivno delo. Skratka, taka širša skupnost je nujni pogoj za eksistenco totalne ustanove.⁴

⁴ Resnično in temeljno vprašanje, ki si ga v tej nalogi zastavljamo, gre v nasprotni smeri: Ali lahko obstaja

TRANSFORMACIJE

Nobena od proto-totalnih ustanov srednjega veka ni preživela prehoda iz fevdalizma v kapitalizem, vsaj v svoji fevdalni obliki ne. Tudi samostan ne.⁵ Kljub metamorfozam pa njihovo izročilo še obstaja. Na naših socialnih zemljevidih še vedno oblikujejo prostore, ki omogočajo totalno zajetje. Deloma v konkretnem zemljepisu, kjer so vsi štirje prostori pogosto še danes v rabi totalnih ustanov, deloma pa smo od vsake posebej podedovali njihove izvirne funkcije, pomene ali vzorce, ki jih združuje sodobna totalna ustanova. Samostan nam je dal pravila in idejo konverzije (programiranja), dvor neomejeno gospodstvo, špital status obrobja in gobavišče stigio ter izobčenost.

Od vseh smo podedovali kraje, ki so jih zaznamovali in jih predali na uporabo različnim naslednikom. Prva so se spraznila gobavišča, kjer so kmalu naselili spolno bolne, kmalu za njimi pa so se jim, kot bomo videli, pridružili še drugi ljudje deviantnega statusa. V Ljubljani so v vseh gobaviščih nekaj časa živeli kužni, potem je bila na Gradišču ubožnica (do 19. stoletja, ko je Gradišče prenehalo biti predmestje), na Rožniku je v novejšem času živalski vrt,⁶ najmočnejše pa je svoj *locus* zaznamovalo šempetrsko gobavišče. Tam je bila potem ubožnica, za njo lazaret, nato kasarna, ki je bila po vojni na voljo medicinski fakulteti in onkološkemu inštitutu. Okoli same lokacije pa je zrastle cela vrsta različnih ustanov, od bolni-

šnice in prisilne delavnice, ki je bila še nedavno duševna bolnišnica, do zapora. Sem lahko prištejemo tudi Cukrarno in Marijanišče, okoli katerega se je razvil cel šolski kompleks. V bližini je tudi klavnica.

Medtem ko so špitale odpravili, ker so bili pogosto preblizu mestnega središča, ali pa so se preobrazili v ustanove različnih vrst, so bili samostani dostikrat deležni deinstitutionalizacije in so jih potem uporabili za posvetne, dobrodelne namene zapiranja. To se je dogajalo v protestantskih deželah, pa tudi pri nas v času jožefinskih reform. Tako je kapucinski samostan na Ajdovščini postal bolnišnica (v starem pomenu besede), kjer so ustanovili tudi prvi oddelek za blazne na Kranjskem.

Gradovi so postali domovanja totalnih ustanov šele pred nedavnim, v Sloveniji po osvoboditvi, ko je prišlo do masovne nacionalizacije, ki se je ujela z industrializacijo in institucionalizacijo takratne jugoslovanske družbe (Hrastovec, Dornava, Begunje, Pohorski dvor, Logatec, Smlednik itn.). Poleg tega pa se je grajski oz. dvorni dispozitiv ujemal z dispozitivom totalne ustanove. Ločenost, izvzetost, umaknjenost iz naselja in vidnost od daleč opozarjajo na moč gospode oz. zdaj na stigio varovancev. Zanimivo je, da so okolišani ponekod ohranili vzdevek »grajski« tudi za varovance ustanove, saj so z njim še vedno označevali drugačnost, izvzetost iz njihove skupnosti. V nekatere gradove so se vselili muzeji. To je na prvi pogled ustanova, ki se zelo razlikuje od

širša skupnost oz. družba brez totalne ustanove?

⁵ Seveda samostani še obstajajo in so preživeli prehod iz ene dobe v drugo. Pri tem gre za dve diskontinuiteti. Samostan ni preživel kot tak kakršen je bil v srednjem veku, še zlasti se je spremenila njegova družbena funkcija. V tem smislu lahko govorimo o preoblikovanju in prilagajanju. Gre pa tudi za poskuse ukinjanja samostanov, njihovo »deinstitutionalizacijo«, ki se je zgodila v protestantskem svetu, ki pa ni bila omejena samo na protestantizem (npr. jožefinske reforme pri nas). Pri tem se je večkrat zgodilo, da so bile nepremičnine (s prihodki) uporabljene za splošno dobro, pogostokrat za ustanavljanje ustanov, ki jih tukaj opisujemo (Foucault 1972). Hkrati pa je to pomenilo ukinjanje tudi špitalov, ki so jih samostani vzdrževali (Jones 1989). To je pomenilo, da je bilo špitalov v Angliji v tistem času manj in torej tudi verjetno manj možnosti za pomoč tistim, ki so jo potrebovali. To se včasih dogaja tudi v procesih deinstitutionalizacije našega časa.

⁶ Živalski vrt ima podobno strukturo, kot ga imajo azili, saj gre pri urejanju obeh za klasifikatoren princip. Za azile časa, ki ga opisujemo, pa je bilo tudi značilno, da so za vstopnino hodili gledati norce v take ustanove. Naključje je hotelo, da se je prva in še vedno glavna slovenska umobolnica naselila prav v živalskem vrtu grofa Auersperga na Studencu. Ali pa gre za istovetenje bestialnosti v neki podzavestni kartografiji, ki je vplivala na odločitve?

totalnih ustanov, vendar, če natanko premislimo, so tudi totalne ustanove neke vrste muzeji. Podobno kot v muzeje vanje odlagamo »predmete«, ki jih ne potrebujemo, jih klasificiramo in katalogiziramo; rabijo za razvoj znanosti. Analogijo med muzejem in norišnico je uporabil Scull (*Museums of Madness*), še pred njim pa Margaret Mead na kolokviju z Goffmanom leta 1957 (Winkin 1988).

Pravo rojstvo totalne ustanove je čas *Velikega zapiranja*. S tem izrazom je Foucault poimenoval proces, ki je potekal v 17. stoletju po vsej Evropi in v katerem so zaprli velik del prebivalstva v splošne zaprte ustanove. Šlo je v glavnem za revne in deviantne skupine prebivalcev: ostarele, brezdomce, invalide, sirote, pa tudi brezumne, berače, vojake, prostitutke in druge (Foucault 1972; Jones 1989).

V Parizu so ustanovili tako ustanovo leta 1656 z imenom *Hôpital général* (Foucault 1972). Namen, ki se je v veliki meri uresničil, je bil ustanoviti mrežo teh splošnih ustanov po vsej Franciji. V Franciji je bilo leta 1791 še vedno 2000 splošnih špitalov – sprejemališč (*hospitaux généraux*), ki so »gostili« več kot 120.000 varovancev (Jones 1989: 8), kar je pomenilo približno 1% prebivalstva, v mestih več, na podeželju seveda manj. Za Ljubljano obstaja podatek, da je bilo v tistem času v šempetrski ubožnici okoli 300 varovancev (Vrhovnik 1936), kar je v primerjavi s številom mestnih prebivalcev, ki takrat ni presegalo 5.000, veliko.

PRITISK NA MESTA

Če smo za fevdalno družbo ugotovili, da je bila v večini svojih značilnosti zaprta, se je morala pred Velikim zapiranjem odpreti celotna družba. To odpiranje se v zgodovini opisuje imenuje kriza fevdalizma, prehod iz fevdalizma v kapitalizem ipd.

Za ta prehod so značilni: razkroj dvornega gospodarstva in zemljiškega gospodarstva, razvoj mest, razvoj trgovine, denarnega gospodarstva in industrije ter vzpon meščanskega razreda, demografska eksplozija, pa tudi razvoj individualnosti in zasebnosti. Nekateri od teh procesov so neposredno povezani z nastajanjem totalnih ustanov, z Velikim zapiranjem, drugi bolj posredno.⁷

S kozmopolitizacijo plemstva, večjimi denarnimi potrebami zaradi luskuz, ki si ga je plemstvo vse bolj privoščilo, zlasti pa zaradi financiranja vojaštva so po eni strani začele pokati vezi, ki so bile značilne za avtarktična dvorna gospodarstva, po drugi pa so začeli izžemati podložnike: začeli so vpeljevati dajatve, ustvarjati najemniška razmerja itn. Če je bil dvor v zgodnjem srednjem veku okvir domačnosti, je v zrelem srednjem veku pogosto domačnost postala peklenske vrste. Divjina onstran meja dvora je postala bolj vabljiva kot kdajkoli prej. Mistični »zunaj« dvora se je začel konkretizirati. Poleg kolonializacije novih pokrajin⁸ in emigracije v sosednje (islamske) dežele z znosnejšim režimom je bila ena od rešitev odhod v mesto.

V mestu je veljalo pravilo: »*Stadtluft macht frei*«. Namreč, nesvoboden podložnik je lahko potem, ko je leto in dan dihal mestni zrak, ne da bi njegov gospod zahteval, naj se vrne, ostal v mestu. Vendar je podeželsko prebivalstvo pogostejše kot mik svobode napotila v mesto nuja: poleg vojne in kuge najpogostejše lakota:

Kmet, ki živi v odvisnosti od trgovcev, mest, zemljiških gospodov, nima nikakršnih zalog. Ob lakoti je edina rešitev zanj, da se umakne v mesto, da se tako ali drugače zrine vanj in berači po cestah in umira po trgih. (Braudel 1979/1988: 78.)

⁷ Katera je pglavitna značilnost oz. primarno gibalno tega prehoda je bila tema polemike med Sweezyem in Dobbsom in drugih od petdesetih do sedemstih let (Hilton 1976). Za nas je ta diskusija pomembna, kolikor nam pomaga razumeti razkroj srednjeveškega totalnega zajetja in nastanek novih oblik taiste totalnosti.

⁸ Teh je v osrčju Evrope zmanjkalo, drugače pa je bilo v Rusiji, kjer je bil odgovor kmetov na nasilje plemičev pogosto preselitev na nova področja (Anderson 1974/1992).

⁹ To geslo bi lahko zaradi podobnih okoliščin uporabili tudi danes pri deinstitutionalizacijskih procesih.

Tako začne v mestih zmanjkovati prostora in rodi se težnja po redu. Ferdinand Neapeljski na primer pravi, da so »ozke ulice nevarnost za državo« (Braudel 1979/1991: 303). Mesta postanejo kraj nevarnosti in kaosa, ki ga je treba urediti. Tako lahko imamo Veliko zapiranje najprej za veliko pospravljanje. Gre za premik, s katerim poskuša absolutistična in razsvetljena oblast onemogočiti beraštvo, izločiti nedelavne (Foucault 1972). Če je bil srednjeveški špital gostišče za tiste, ki niso nikomur ali nikamor *pripadali*, je splošna ustanova absolutizma pribežališče ali, bolje rečeno, prostor zapiranja za tiste, ki v mestu *nimajo kaj delati*. Konfinacija v totalno ustanovo torej ni le posledica deteritorializacije, marveč tudi diskvalifikacija.

Poleg tega je Veliko zapiranje tudi poskus, kako nevtralizirati grožnjo, ki jo pomeni brezoblična masa, ki je potencialno in realno žarišče ljudskega nezadovoljstva in uporov. Ustanavljanje *hôpitaux généraux* se časovno in vsebinsko ujema z zatiranjem ljudskih uporov, zlasti mestnega delavstva in drugega proletariata, in s prepovedovanjem zborovanj in združevanja. Za vzpostavljanje miru so obstajale v mestih posebne enote, ki so jih popularno imenovali »špitalski biriči« (*archers de l'Hôpital*) in so lovile berače in jih pošiljale v špitale (Foucault 1972: 77).

Hkrati pa je Veliko zapiranje velika moralna korekcija. Zapiranje namreč ni imelo le naloge zadušiti potencialna žarišča nemirov in uporov, ampak je tudi ustvarjalo mesto kot mirno in urejeno urbano celoto. Gre za pacifikacijo urbanega prostora in moralizacijo javnosti. Med zaprtimi se namreč niso znašli le postopači, norci in zločinci, ampak homoseksualci, venerično bolni, ljudje z ohlapno seksualno moralo, svobodomiselni. Veliko zapiranje je namreč tisti čas, ko se vzpostavljajo kodeksi lepega vedenja in olike, ko se morajo ljudje naučiti javnega vedenja in etikete. Ambicija mesta je, da vzpostavi varno javnost, kjer se meščanu ne bo treba bati, da bi ga presenetilo karkoli neprijetnega oz. nemoralnega.

ETIKA POSREDNE DOBRODELNOSTI

Hkrati pa je totalna ustanova pomoč. Ljudje so revni, lačni in potrebni nege. Vendar dobrodelnost ni več brezpogojno dajanje, berač ni več Kristus (Grone-meyer, 1992).

V 16. stoletju so za berača poskrbeli in ga nahranili, predno so ga odslovili. V začetku 17. stoletja so mu obrili glavo. Pozneje je bil bičan; in proti koncu stoletja je šlo zatiranje do konca in postal je zapornik. (Braudel 1967: 40.)

/Č/iste negativne ukrepe izključevanja zamenjajo ukrepi zapiranja, brezdelneža več ne izganjajo ali kaznujejo, vzamejo ga v oskrbo, na stroške države, vendar na račun njegove individualne svobode. (Foucault 1972: 76.)

Gostoljubje in dobrodelnost ne potekata več na pragu dvora, samostana ali ob mestnih vratih, temveč na posebnem prostoru, stran od bivališča. Kot smo rekli, berač ni več gost, ampak interniranec, v najboljšem primeru varovanec. Težko si je predstavljati trume beračev v Versaillesu ali kateremkoli baročnem gradu. Na ruševinah gobavišč se je rodila posebna ustanova.

Tudi v Ljubljani se zdi, da je bil špital preblizu. V srednjem veku je bil postavljen ob mestna vrata, ki so se po njem imenovala Špitalska, približno tam, kjer je danes Kresija. Čeprav je ljubljanski špital deloval še dolgo let, pa so ga ubožnico izkoristili dve bivši gobavišči, pri Šempetru in na Gradišču. To je bil takrat rob predmestja. Še zlasti šempetrska lokacija je dala cel kup novih ustanov.

Pomoč in dobrodelnost je še vedno sveta dolžnost, vendar pa ne taka, ki bi jo izvajali mimogrede, tako rekoč doma, ampak je zahtevala posebne ustanove in načrtovanje. Skrb za revne, onemogle, pa tudi iztirjene, nerazumne, postane predmet usklajene družbene dejavnosti.

Ravno mesta so se bila prisiljena organizirati za »sprejem« revnih in neboljnih. Prvič zaradi zgoraj omenjenega

pritiska ruralnega prebivalstva, drugič pa zaradi tega, ker so bila mesta sestavljeni korporativni organizmi. Kar je na dvoru moč in odgovornost gospodarja, je v mestu skupno dobro (ali, v našem primeru, skupna nadloga), obči interes.

Ne samo beračenje, ampak tudi dajanje miloščine je zoper meščansko etiko (Weber 1988: 102-105, 180). Konkretna dobra dela ne tlakujejo več poti v nebesa.

Institucionaliziranje karitativnosti torej osvobodi meščana neposrednega dobrodelništva, ne samo s tem, da postane njegova dobrodelnost abstraktna in splošna, ampak tudi tako, da abstrahira predmet dobrodelnosti iz kroga neposredne življenjske izkušnje (ga namesti v totalno ustanovo) in omogoči meščanu, da se posveti svojemu poklicu, hkrati pa prek davkov (Foucault 1972: 69), ki jih za to plačuje, omogoča predvidljivost izdatkov. Še več, če se poklicno ali prostovoljno ukvarja z dobrodelnimi dejavnostmi, mu prostorska razdelitev omogoči, da to počne racionalno, se pravi, ko in kjer hoče in zmore.

Čeprav je bil tak odnos do revščine najbolj radikalno in dosledno izpeljan prav v meščanski protestantski etiki (Foucault 1972; Jones 1989), gredo procesi, ki jih tukaj opisujemo, onstran konfesionalnih delitev. Kot smo rekli, je ustanavljanje splošnih totalnih ustanov panevropski proces, značilen tako za severna, protestantska mesta kot za južna mediteranska, katoliška (Foucault 1972; Jones 1989).

ABSOLUTISTIČNA IZRABA TOTALNE USTANOVE

Vendar je municipalizacija »skrbi« za reveža v 16. stoletju le prolog Velikemu zapiranju. Veliko zapiranje je pravzaprav dejanje absolutistične oblasti. Zastavkov kraljeve oblasti je bilo v tem procesu več, poleg tega, da naj bi nevtralizirali žarišča uporov. Ustvarjanje mreže *hôpitaux généraux* po vsej Franciji je gotovo krepilo državo. Podržavljenje municipalnih pristojnosti je večalo državni oz. kraljevi

nadzor nad mesti, omogočalo prerazporejanje davkov. Hkrati je apropiacija nekdanjih leprozorijev pomenila neke vrste notranjo kolonizacijo, saj je šlo za zanimivo količino velikih posestev, ki so bila simbolno in tudi pogostokrat realno nikogaršnja zemlja. Podržavljenje skrbi za revne je omogočilo nadaljno rast birokratskega aparata in podeljevanja služb (npr. *Grand Aumônier du Roi*) in je odpiralo možnost za uveljavljanje aristokracije, hkrati pa je tudi izničevalo njeno moč, ko ji je odvzelo možnosti in pristojnosti za neposredno izkazovanje karitativnosti znotraj lastnega dvora (aristokracija je živela na suverenovem dvoru v Versaillesu¹⁰). Hkrati pa je absolutni monarh, s tem da je prevzel upravljanje z revščino, odvzel cerkvi določen del moči in jo vpregel v ojesa svoje moči.

Konkreten zastavek absolutistične monarhije v organizacijo in vzdrževanje špitalov in podobnih ustanov je bilo vojaštvo (Jones 1989). Pomemben segment te splošne množice so bili namreč odsluženi, pohabljeni, bolni ali stari vojaki. Ker je vojska postajala državna ustanova (Anderson 1992), je morala zanjo skrbeti država. In če so bili odsluženi vojaki na več kot en način netilci nemirov, je suveren tudi tu z eno potezo rešil dve tegobi: poskrbel je za pomoči potrebne in hkrati vzpostavil kraljevi mir (Foucault 1972: 61).

Novorojena totalna ustanova zagotavlja torej ravno tisto, kar je značilnost absolutistične sinteze: meščansko korist in suverenovo moč. Totalna ustanova uporabi staro obliko fevdalnega kolektivnega življenja, jo napolni z novo vsebino, »drhaljo« mestnih ulic, in uporabi za nove namene: vzpostavljanje reda in mira. Pri tem ne smemo pozabiti, da je absolutizem zadnja družbena formacija, ki zagotavlja prevlado aristokracije (Anderson 1992). Gospodarjeva moč, prej omejena na njegov(o) dvor(išče), postane obča, suveren je en sam in splošen. Totalna ustanova je eden izmed konkretnih bastionov take moči. Zato so ti tudi postali

¹⁰ Morda lahko celo govorimo o velikem zapiranju aristokracije?

tarča napadov ob prevratu (npr. *Bas-tille*).¹¹

Formalno je zapiranje, ki je s stališča pravne države in pravičnega sodstva arbitrarno, pokrito z »kraljevim ukazom« oz. z *lettre de cachet*, s katerim lahko kralj odredi zapiranje v teh ustanovah brez sodnega postopka. Taka izključnost in neprizivnost kraljeve oblasti deluje kot zadnja ali končna instanca oblasti. Biti zaprt v absolutističnem špitalu pomeni biti pod pokroviteljstvom.¹²

RACIONALIZACIJA NEVREDNIH

Veliko zapiranje temelji na meščanski etiki izključevanja. Mestni korporativizem si ne more privoščiti izobčenja, kakršnega so izvajale tradicionalne skupnosti, ki so temeljile na rodovnih vezeh. Ključni pojem meščanskega izključevanja je *vrednost*. Nevredni (in nedelavni) ostanejo v mestu, vendar izključeni iz skupnosti, ker v njej ne sodelujejo s svojim delom, znanjem, bogatstvom. Delitev na vredne in nevredne gre tudi naprej, ta razlika se vzpostavi tudi med reveži. Klasična misel loči med dobrimi in slabimi reveži, med tistimi, ki so Kristusovi, in tistimi, ki so satanovi (Foucault 1972: 70),

ali po bolj profani različici, med tistimi, ki so upravičeno revni, se pravi, ne po svoji krivdi, ter zaslužijo pomoč (sirote, stari, vojaki itn.), in tistimi, ki so revni po svoji krivdi in ne zaslužijo pomoči.¹³

Če je delitev na vredne in nevredne meščane in izključevanje, ki iz te delitve izhaja, v funkciji racionalizacije mestnega življenja, pa je racionalizatorska funkcija nadaljne delitve izključenih racionalizacija drugega reda, bolj kompleksna. Na deklarativni ravni namreč velja logika vzroka in posledice. Revščina je posledica teh ali onih vzrokov. Razlika med vzroki za revščino naj bi bila temelj upravičenosti do pomoči.¹⁴

Shema 1: Racionalizacija revščine Deklarativni vzročno-posledični model

RAZUMEVANJE → UPRAVIČENOST

VZROK → REVŠČINA → UKREP

V resnici je logika racionalizacije pri tem dosti bolj cirkularna. Prva komplikacija se pojavi pri tem, da je pomoč, ki jo prejmejo tako vredni kot nevredni, v bistvu pravzaprav ista in temelji na zapiranju.¹⁵ Zato je to racionalizacijo drugega reda

¹¹ Norost med absolutnimi vladarji ni bila redkost. Znan je npr. George III. (1760-1820) v Veliki Britaniji, za norega je bil proglašen tudi Christian Danski, ko so liberalne reforma razsvetljenega vladarja postale že preveč drzne, podobno velja za »našega« Jožefa II., ki mu je to onemogočilo, da bi osvojil tlačane.

¹² V Angliji, kjer je poskus absolutizma že mimo, poteka internacija na podlagi zakonov, ki jih je sprejel elizabetinski absolutizem (*Poor Law* iz 1603).

¹³ Ta delitev še vedno odmeva v sodobni zavesti, kljub temu, da se je, kot bomo pozneje videli, veliko »socialnih problemov« medikaliziralo. Zelo dober primer za to so uživalci mamil. Čeprav ima zasvojenost uradno pa tudi v folklori bolj ali manj status bolezni, jo mnogokrat prepoznavamo predvsem kot moralno napako. Zasvojenec si je sam kriv za situacijo, v kateri se je znašel. Ker je poleg tega v uživanju drog prisoten še hedonistični element, so uživalci mamil hvalečen material za vlogo črička v moderni basni *O mravlji in čričku*. In ob splošnem sumu o tem, ali uživalci mamil zaslužijo pomoč ali ne, je povsem logično, da se pri nudenju pomoči delitev na vredne in nevredne spet podvaja. Dobri junkiji so tisti, ki sprejmejo pomoč, ki se grejo zdraviti, ki jemljejo metadon (in pri tem ne goljufajo), medtem ko so slabi tisti, ki »zdravljenje« zavračajo, recidivisti, ki ob metadonu uživajo še vedno heroin itn., pač glede na metodo obravnavanja. Še bolj je arhaična delitev, ki jo je kot projekt (ki se na srečo ni nikoli uresničil) naredil Rugelj (1992). V njem predvidi na nacionalni ravni mrežo pomoči, ki bi izrazito delila zasvojence na tiste, ki so produktivni oz. produktibilni, se pravi, ki imajo voljo po abstinenanju in bi se zdravili v prostorih terapijske skupnosti, in pa na odpadni material brezupnih ali »neupajočih« primerov, za katere naj bi se organizirali posobni zavodi po zgledu prisilnih delavnic (Rugelj 1992). Arhaična avra tega prispevka k slovenski debati o problemu drog ni le v imperativu po zapiranju, ampak tudi v tem, da se to *de facto* zgodi obema skupinama – vrednim in nevrednim.

¹⁴ V žargonu je ta racionalni model znan kot medicinski model. Iz zornega kota pričujoče razprave sega ta model onkraj zgolj medicinskega diskurza.

¹⁵ Jones (1992) sicer opozarja, da večina revežev ni bila zaprta v splošne špitale, pač pa so te ustanove or-

razumeti v smislu notranje racionalizacije dela ustanove (Foucault 1972: 73).¹⁶ Toda okvir ustanove deli na dobre in slabe, vredne in nevredne glede na pripravljenost h komformnosti oz. ubogljivosti in neubogljivosti in glede na delazmožnost.

Že tu se pojavi problem cirkularnosti etikete. Neupravljljivost namreč postavi pred upravljalca problem in hkrati postavi osebo v položaj slabega predmeta upravljanja. Racionalizacija upravljanja (praktični vidik) terja racionalizacijo (upravičevanje) vrednotenja. Prek tega je racionalizacija (razumevanje) geneze nekega statusa, v tem primeru revščine, podrejena racionalizaciji upravljanja s posredovanjem racionalizacije (opravičevanja) samega upravljanja.

Shema 2: Racionalizacija revščine
Dejanski cirkularni model

V tem krogu je dominantni del upravljanje, saj se z njim krog začne in konča.¹⁷ Se pravi, je racionalizacija drugega reda, ki je hkrati upravičevanje, razumevanje, upravljanje in opravičevanje, neke vrste moralni diferencial ustanove, ki temelji na razlikah upravljlivosti.

Z izumom totalne ustanove kot reševanjem problema revščine revščina zgubi mistiko, ki je bila v korenu srednjeveške gostoljubnosti in milodarnosti.

Osrednja značilnost bivanja v absolutističnih totalnih ustanovah je delo. Če

je racionalizacija mestnega življenja dejavnik izključevanja, je delo odgovor na revščino. V časih konjunktore je delo pomembno tudi v smislu produkcije. Vendar so se »delovni projekti« v prablikah totalnih ustanov vedno srečevali s težavami. Ena izmed težav je bila, da je nizka cena dela zniževala ceno dela v neposrednem okolju, hkrati pa je bila nizka cena proizvodov nerealna in nesorazmerna s ceno samega zapiranja (Foucault 1972: 82). Poleg tega so imele oblasti v azilih tudi notranje težave pri organizaciji dela (Foucault 1972: 81). Tako bi lahko rekli, da so bili prvi azili glede na »njihovo funkcionalno vrednost neuspeh«, hkrati pa so »v zavesti etike dela... (ustvarjali) profit z afirmacijo vrednosti« (Foucault 1972: 82). Delo je namreč postavljeno nasproti revščini in je znotraj tega konteksta etična vaja in moralna garancija. Namreč: človek, ki v azilu začne delati, bo lahko azil zapustil, pa ne zaradi tega, ker je spet postal koristen član občestva, ampak ker je spet »pristopil k veliki etični pogodbi človeške eksistence« (Foucault 1972: 86). Delo ustvarja vrednost, je bogastvo naroda in osvobaja.

VLADA RAZUMA

Veliko zapiranje je potekalo v znaku Razuma. Razumna ureditev mesta in države, razumno dodeljevanje pomoči, razumna vladarjeva moč itn. so bile silnice, ki so koncentrirale del prebivalstva v zaprtem prostoru. To se je dogajalo v dobi, ki se je poimenovala doba razsvetljenstva oz. racionalizma. Ena glavnih Foucaultovih tez je, da se je razum vzpostavljal kot vodilni princip civilizacije na račun izločanja, izгона in prisilnega molka norosti. Dejstvo je, da so se v dobi razsvetljenstva status norosti v filozofiji,

ganizirale pomoč, ki so jo bili deležni na domu (npr. vdove), in delo. Taka pomoč naj bi bila namenjena predvsem vrednim revežem.

¹⁶ Dosledna racionalizacija dela ustanov s specializacijo glede na varovance, tip varovancev in težavnost njihovega discipliniranja kot tudi glede tehnik discipliniranja se razvije šele v 19. stoletju, kar bomo opisovali v naslednjih poglavjih.

¹⁷ Deinstitutionalizacijska prizadevanja si prizadevajo pokazati, da je mogoče krog obrniti tako, da bo tek v nasprotni smeri urinega kazalca; dominanten del kroga bi bili vzroki in krog bi bil odprt v smeri spreminjanja vzrokov. Se pravi, namesto zaprtega kroga spirala.

družbeni položaj norih in mesto v kulturi radikalno spremenili oz. degradirali.

Še posebej pomembno za našo diskusijo je, da je bila norost, ko so jo uvrstili med »ostale« reवेže, profanirana in je izgubila nekaj svoje nerazumljive svetosti, še več, celo gmoto zaprtih reवेžev je obarvala s svojo barvo, jim dala konotacijo nerazumnosti. Norost, ki postane del skupnega imenovalca zapiranja, lahko razumemo kot nekakšen skriti razlog za sleherni dejanje zapiranja. Norost ustvarja teren za nenadzorovano nasilje razuma.

Čeprav se je psihiatrizacija nekaterih vrst deviantnosti zgodila šele v 20. stoletju, pa je bilo seme tega razvoja zasejano, ko so bile s splošnim zapiranjem vse oblike spravljene pod skrbništvo razuma. Prevlada razuma je temu razvoju dala mandat za razumevanje nerazumnega.

Norost dobi v dobi razuma podobo animalnosti. Norost je tista, ki vrže s prestola razum, odstrani blišč civilizacije in odkrije v nas zver. Podobe, ki nam jih ta doba pričara, so podobe golih teles, iracionalnega nasilja, besa (Scull 1993). Norost ni le faktor skupnega imenovalca zapiranja, marveč je tista najnižja točka, kamor lahko človek pade, izgubi tisto, kar ga dela človeka – razum (Foucault 1972).

Temu primerna je tudi obravnava. Ne samo kruti pogoji bivanja, ki jih je opisoval Esquirol v tolikokrat citiranem opisu položaja blaznih, ampak tudi postopki, ki so jih uporabljali pri njihovem obravnavanju. Strah in zastraševanje sta bili osnovni značilnosti, kako so obravnavali nore, dresiranje in udomačevanje pa aspiracija obravnave.

PORAJANJE SKRBSTVENIH POKLICEV

Veliko zapiranje vzpostavi tudi skupino ljudi, ki mora z novonastalimi ustanovami upravljati. Vzpostavi tisto, kar je prototalnim ustanovam srednjega veka v naši analizi manjkalo, se pravi osebe, ki je v totalni ustanovi v službi, ki tam ne živi in ki ima skrb za varovance za svoj poklic. Na občni in abstraktni ravni (v smislu funkcionalistične sociologije) bi lahko rekli, da gre za delitev dela, toda na konkretni

ravni smo lahko videli, da gre za delitev privilegijev, saj je bilo mesto v upravnem odboru špitala častna služba, ki je pogosto prinašala dodaten vir dohodkov.

Ob teh upravnoadministrativnih položajih, ki jih je sankcionirala kraljeva oblast, se v večini katoliških dežel, zlasti v Franciji, kmalu oblikujeta dve razločni skupini, ki sta pomembni v vsakdanjem urejanju življenja v totalnih ustanovah tistega časa. Prva so verske kongregacije, bratovščine, ki so se ukvarjale z organizirano dobrodelnostjo, druga pa zmerom bolj navzoče medicinsko osebje.

Veliko zapiranje je namreč v katoliških deželah potekalo hkrati s protireformacijo. In če je absolutizem vzel katoliški cerkvi primat karitativnosti in jo poddržal, jo je hkrati na nov način tudi vključil. Velika figura gibanja, ki je prineslo novo zavest v dobrodelnost, je bil sv. Vincenc Pavelski (Vincent de Paul), ki je bil pobudnik kongregacionističnega misijona – lazaristov (1625) – in boter pri nastajanju bratovščin *Filles de la Charité* (1633) in *Dames de la Charité*, ki ju je vodila sv. Luiza Marillaška (Lousie de Marillac). Os lazaristov so bili upokojeni vojaški predstojniki, ki so prevzemali vodenje nekaterih karitativnih ustanov in upravljanje zapuščenih gobavišč in srednjeveških špitalov. Prihodki od teh posesti so pripadali redu in tudi njim osebno. »Dekleta« so bila delovna sila za veliko število ustanov zlasti po Franciji, pa tudi drugod v Evropi. Te in druge bratovščine so v veliki meri nadomestile verske redove srednjega veka, ki so jih politične in družbene spremembe pometle s prizorišča dobrodelnosti in negovanja nege potrebnih. Laičnost teh bratovščin kot tudi družbena pomembnost nekaterih članic se je ujela s potrebo absolutistične oblasti po kompetentnem vodenju novonastalih ustanov.

Njihova vokacija je bila izrazito religiozna, na konkretni ravni jim je šlo za dobra dela, kar je pomenilo predvsem prevzgojo varovancev, da bi ustanove zapustili kot dobri delavci in dobri katoliki (Jones 1989: 40). Pokristjanjevanje množic je bilo njihovo epohalno delo.

Njihovo usposabljanje je imelo duhovne značilnosti in je vsebovalo tudi učenje praktičnih postopkov in temeljev apotekarstva in zdraviteljstva.

Zdravniki so imeli v totalnih ustanovah sprva le obrobno vlogo. Poklicali so jih, ko je bilo potrebno. Počasi pa so se ustalili kot posebni svetovalci, povezani z določenimi ustanovami in redno plačani. Ustalila se je tudi navada, da je lokalni zdravnik, kirurg ali apotekar v špitalu zaposlil svojega vajenca kot stalno medicinsko moč. Hkrati pa je postal špital neke vrste učna baza za vajence, saj njegovi pacienti niso imeli možnosti za pritožbe; morebitne napake so ostale skrite. Šele proti koncu osemnajstega stoletja so postali špitali tudi bolnišnice, v katerih je medicinski poklic ustvaril areno svojega poklica.

Situacija je bila v Angliji, kjer v tistem času ni bilo več izraženega absolutizma in tudi ne protireformacije, drugačna, čeprav ne povsem. Skrb za reveže je bila z elizabetinskim zakonom (1602) zaupana lokalnim župnijam, ki so ustanovljale ustanove podobne vrste, kot jih je poznal kontinent (*workhouses*,¹⁸ *houses of correction*, *poorhouses*) (Crowther 1981). Hkrati pa je to omogočilo komercializacijo skrbi za nore, t.i. *trade in Lunacy*. V 18. stoletju je nastalo namreč poleg javnih ustanov več zasebnih, ki so bile pripravljene za plačilo poskrbeti za brezumne. Plačevali so bodisi sorodniki bodisi župnija, ki je bila po zakonu odgovorna zanje. Zaslužki so bili veliki, saj je majhna investicija pomenila stalen dotok prihodkov in visok profit. Te prve norišnice (*madhouses*) so večinoma vodili zdravniki (*mad-doctors*), ali pa so bili v službi pri (laičnih) lastnikih. Režim v teh norišnicah se ni bistveno razlikoval od kontinentalnega.

Za našo diskusijo je francoski razvoj poklicnih delavcev v totalnih ustanovah toliko bolj zanimiv, ker imamo dve različni skupini, dve organizirani telesi ljudi, ki delujejo v tedaj nastalih ustanovah.

Ena, ki pravzaprav botruje nastanku novih ustanov, vzgaja specializirano osebo za vodenje in za oskrbo, druga pa ob nastanku ustanov nima pomembne vloge, ampak se počasi, a zanesljivo vzpostavlja kot nepogrešljiva in pomembna. Če so bile kongregacije v začetku pomemben in organiziran akter, s katerim je zgodovina pozneje pometla (kongregacije so bile v meščanski revoluciji odpravljene, in čeprav so jih kmalu obudili in ponekod še delujejo, niso nikoli več imele toliko moči kot v dobi absolutizma), so zdravniki v špitale (ki so kmalu zatem postali bolnišnice) stopali postopoma. Nekje na pol poti je prišlo do srečanja, ki je bilo v marsičem konfliktno. Konflikt med predhodnicami sestrskega poklica in zdravniki je bil večplasten. Gre za konflikt med dvema nastajočima poklicema – zdravstvenim in skrbstvenim, pa tudi za konflikt med religioznim in posvetnim pogledom na življenje in funkcijo špitala in za konflikt med spoloma.

SKLEP

Padec absolutistične oblasti in porajanje meščanske družbene ureditve je pomenil za totalne ustanove globoko krizo. Kot predstavnico absolutistične arbitrarnosti jo je bilo treba odpraviti za vse večne čase (Castel 1976). Zgodilo pa se je čisto nekaj drugega, ponovno se je rodila, kot ptič Feniks iz svojega pepela, v množici različnih oblik (zapor, norišnice, prisilne delavnice itn.) in močnejša kot kdajkoli prej, z dovršeno disciplinsko tehnologijo, ki je bila natančnejša in učinkovitejša, z ideologijami, ki so bile bolj izdelane in bolje ubrane z novim družbenim redom. Še več, ko so bili skrbstveni in zdravstveni strokovnjaki z vsako naslednjo krizo vse bolj prisiljeni zapustiti svojo trdnjavo in delovati zunaj njenega obzidja, se ji je posrečilo izvoziti tudi svojo logiko izločanja, posredne dobroteljske in diferenciale vrednosti v delo strokovnjakov v skupnosti.

¹⁸ Prisilne delavnice (*workhouses*) so kot sistemska rešitev za delazmožne reveže nastale tako kot vse specializirane ustanove v 19. stoletju in jih ne gre enačiti z *workhouses* pred to dobo, ki so bile le ena izmed nediferenciranih možnih ustanov za zapiranje nedelovnega prebivalstva.

Literatura

- P. ANDERSON (1974/1992), *Rodovniki absolutistične države*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- (1989), *Prehodi iz antike v fevdalizem*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- R. CASTEL (1976), *L'ordre psychiatrique*. Paris: Minuit.
- G. DUBY (1988) *A History of Private Life: Revelations of mediaeval world*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press; angleški prevod (1985), *Histoire de la vie privée – De l'Europe féodale à la Renaissance*. Paris: Editions de Seuil.
- F. BRAUDEL (1967), *Capitalism and Material Life 1400-1800*. New York: Harper and Row.
- (1988), *Strukture vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- (1991), *Čas sveta*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- M. A. CROWTHER (1981), *The Workhouse System 1834-1929*. London: Methuen.
- V. FLAKER (1995), *Skupinsko dinamična in institucionalna protislovja prostovoljnega dela: Procesi dezinstitutionalizacije služb duševnega zdravja v Sloveniji* (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- M. FOUCAULT (1972), *Histoire de la folie à l'Age classique*. Paris: Editions Gallimard.
- (1978), *Surveiller et punir, Naissance de la prison*. Paris: Editions Gallimard.
- E. GOFFMAN (1961), *Asylums*. Doubleday & Co. (Pelican edition 1968).
- M. GRONEMEYER (1992), »Helping«. V: W. SACHS (ur.) *The Development Dictionary*. London: Zed Books.
- R. HILTON (ur.) (1978), *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London: Verso.
- C. JONES (1989), *The Charitable Imperative*. London: Routledge.
- K. JONES (1993), *Asylums and After*. London: Athlone Press.
- K. JONES, A. J. FOWLES (1984), *Ideas on Institutions*. London: Routledge & Kegan Paul.
- J. RUGELJ (1992), Predlog programa za zdravljenje narkomanov. V: *Droge na tehničnici, Časopis za kritiko znanosti* 20, 146-7.
- A. SCULL (1993), *The Most Solitary of Afflictions: Madness and Society in Britain 1700-1900*. New Haven: Yale University Press.
- S. VILFAN (1961), *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- (1984), Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja. V: F. GESTRIN (ur.), *Zgodovina Ljubljane: Prispevki za monografijo*. Ljubljana: Kronika (75-95).
- I. VRHOVNIK (1936), Med Cerkvijo Sv. Petra in Ljubljanico. V: *Kronika slovenskih mest III* (212-215).
- M. WEBER (1988), *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Y. WINKIN (1988), *Erving Goffman – les moments et leurs hommes*. Paris: Seuil.